

Νεολιθικά ειδώλια (Μουσ. Βόλου). Βλέπουμε τη φροντίδα του χτενίσματος.

Καλλωπισμός και κόμμωση στους νεοελληνικούς χρόνους

Αφιερώνεται στη μνήμη της αξέχαστης Λασκαρίνας Μπούρα

Ο καλλωπισμός, έκφραστη προσπάθειας του ανθρώπου να ξεχωρίσει από τους άλλους, τονίζοντας με διαφορετικούς και ποικίλοντες, ανάλογα με την εποχή του, τρόπους ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κορμού ή της κεφαλής, παρατηρείται σε παγκόσμια κλίμακα και συχνά συνδέεται με τελετουργίες όχι άσχετες προς αρχέγονους φόβους της ψυχής, πολλές φορές σφιχτοδεμένους με την ενδόμυχη λαχτάρα της αναπαραγωγής.

Η συνολική αυτή διατύπωση βρίσκει ποικίλες εφαρμογές, ήδη από την αρχαιότητα, στον μείζονα Ελλαδικό χώρο, σε σχέση με τα μαλλιά: τα τελευταία, στη λαϊκή αντίληψη, θεωρούνται όχι μόνο σημάδι ομορφιάς, αλλά και πηγή δύναμης και ζωής¹, έδρα της ψυχής του ανθρώπου² συνδέονται ακόμη και προς την ιδέα της ανάνεωσης, καθώς αυξάνονται και μετά τον θάνατο², πέρα από αυτό, αποτελούν *pars pro toto*.

Από τις γενικές αυτές αρχές απορρέει ένα πλήθος από πράξεις ξεχωριστά ποικιλόμορφες, συνήθως συμβολικές και δεισιδάιμονες, που συνδέονται άμεσα και έμμεσα με την εμφάνιση των μαλλιών ή των καλυμμάτων που τα σκεπάζουν, στο σύνολό τους ή τημηματικά, ακόμη και των στολιδιών, που συχνά αποτελούν αναπόσπαστο μέρος τους.

Κατερίνα Κορρέ-Ζωγράφου

Επ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Δύο μικρά ξύλινα λαϊκά γλυπτά που παριστάνουν γυναικες με μακριά, καλοπλεγμένα μαλλιά. 19ος αι. Συλλογή Κ. Κορρέ-Ζωγράφου.

Οι πρωτόγονοι έχουν μακριά και απεριπότητα μαλλιά⁹. ήδη όμως στη νεότερη παλαιολιθική εποχή (33000-8000 π.Χ.), καθώς γνωστοποιείται μέσα από την προσέγγιση ορισμένων έργων γλυπτικής ή σχεδιασμάτων σπηλαίων, διαφαίνεται κάποια προσόχη ως προς την απόδοση του τρόπου χτενίσματος.

Στην πρώιμη εποχή του Χαλκού ο άνθρωπος με διάφορα μέσα (χτένια, ξυράφια, τριχολαβίδες) αρχίζει να φροντίζει με ιδιαίτερους τρόπους τα μαλλιά του, με αποτέλεσμα την καθιέρωση περιτεχνών τρόπων κόμισμας¹⁰. Οι ομηρικοί ήρωες, καθώς έκαμαν αργότερα οι Σπαρτιάτες, περιποιούνταν ιδιαίτερα τα μαλλιά, όπως π.χ. ο Πάρις: τον τελευταίο ο Διομήδης αποκαλεί κέρα σιλαέ¹¹ στην περίπτωση αυτή προτάθηκε κάποιο χτενίσμα με σχήματισμό κερατόσχημας προεξόχης στο μπροστινό τμήμα. Ισχώς από τότε πήρησε η πίστη μιας μαγικής δύναμης που κρυβόταν στα μαλλιά και που μπορούσε να αερίζει με ορισμένους τρόπους, ιδιαίτερα σύσους τονίζαν τον δύκο των μαλλιών, ίδιως καθ' ύψος, δημιουργώντας «πολυδύναμα» χτενίσματα¹². Υποστηρίχτηκε¹³ ότι όχι μόνο η

συγκεκριμένη κόμιμωση, όπως το «κέρασ», αλλά και άλλοι τρόποι, σαν τον κεκρύφαλο ή τον κρωβύλο, έκρυβαν αποτρεπτική σημασία και δύναμη. Παρόμοιοι κεφαλόδεσμοι επιστημαντούνται σε διάλεις της εποχής και για τα δύο φύλα και είναι χαρακτηριστικό ότι επαναλαμβάνονται με ιδιαίτερη έμφαση σε πολλές νεοελληνικές και, κατ' επέκταση, βαλκανικές κομμώσεις. Αναφέρω π.χ. επιλεκτικά ότι στη Σινασό¹⁴ ήταν γνωστή μέχρι τον 19ο αι. η κάσσασπα, δηλαδή γυναικείος κεφαλόδεσμος με «κέρατα» στη μέτωπο «λεγόνταν και γαλέπι ή κέρατα». Στα «Αλωνα»¹⁵ (πειροχή Φλώρινας) μία από τις γωνίες του κεφαλομάρτιλου στερεωνόταν στην κορυφή του κεφαλιού, αφού διπλωνόταν εσωτερικά¹⁶ ο δύο άλλες άκρες εξεβίχαν προς τα πάνω, ώποτε το δέσιμο λεγόταν «κερατάκι».

Ας σημειωθεί ότι τρόποι κόμιμωσης ή κάλυψης της κεφαλής με μαντίλι ή υπήρχαν συχνά δηλωτικοί της κοινωνικής κατάστασης ή της ηλικίας. Π.χ., κοντά μαλλιά στον Όμηρο είχαν οι δύολι και οι άνθρωποι των κατώτερων τάξεων. Η ίδια αντίληψη επικρατεί στον ίδιο χώρο και στους νεότερους χρόνους¹⁷: π.χ. σε θρακιώτικο¹⁸ νεο-

ελληνικό τραγούδι αναφέρεται:
και τα μαλλιά μου έκουψε
και τσόμπανο με κάνει...

Ειδικότερα στους νεοελληνικούς χρόνους η διάκριση ανάμεσα στην παντρεμένη και την ελεύθερη, στη νεαρή και την ηλικιωμένη, γίνεται μέσος από την προσετική παρατήρηση του τρόπου κτενίσματος ή της κάλυψης της κεφαλής, που σημαδεύονται από τα σημαντικά γεγονότα της ανθρώπινης ζωής (ύμο, θάνατο, λεχανιά, μετάβαση στην εκκλησία)¹⁹.

Φαίνεται πως και το κώφιμο των μαλλιών δεν ήταν επιπρεπό δι γινόταν σε ειδικές περιπτώσεις, των οποίων το τυπικό ήταν καθορισμένο με αυστηρότητα.

Γενικά στον Όμηρο τα μακριά και περιποιημένα μαλλιά αποτελούν χαρακτηριστικό γνώρισμα των θεών και των ευγενών. Ο Απόλλων δεν έχει ποτέ ξυρισμένο κεφάλι, γι' αυτό και αποκαλείται από τον Όμηρο ακερροκόδιμη²⁰. Οι ομηρικοί ήρωες είναι περήφανοι για τα μαλλιά τους: ο Αχαιοί περιγράφονται ως καρηκομώντες²¹ και ο Όμηρος χρησιμοποιεί ποικιλά επίθετα που σχετίζονται με τα μαλλιά, προκειμένου να χαρακτηρίσει γυναικές, όπως π.χ. ευπλό-

καμός και καλλιπλόκαμος, ήγοκμος¹⁴ αντίθετα, στον 'Ομηρο η φαλακρότητα του Θερόπιτ¹⁵ αποτελεί ένα από τα σημάδια της ασχήμασ του η λέξη λάχνη (λάχνην το χνουδί της χλαινίας) χαρακτηρίζει τα λεπτά, χνουδωτά του μαλλιά. Παρόμιοι αντίληψη επικρατεί στον ίδιο χώρο στους νεοελληνικούς χρόνους, π.χ. στο Τσακήλι των Μετρών¹⁶ η μορφή της νεαρής γυναικάς μετρώσεις ανάλογα με το μήκος των μαλλιών. Στην Κρήτη¹⁷ οι κοπέλες συναγανίζονταν ποιοι θα 'χει τις μακρύτερες και παχύτερες πλεξουδές. Στην Αιτωλία¹⁸ ωραία θεωρούσαν τη γυναίκα που είχε μακριά μαλλιά. Στα Πωγονοχώρια¹⁹ οι ανάντρες συναγανίζονταν ποια θα 'χει τις μακρύτερες πλεξίδες. Ο ίδιος θυμασμός απηχείται – με ξεχωριστή μάλιστα έφαση – σε πολλά έργα της νεοελληνικής παραδοσιακής τέχνης, ιδιαίτερα σε λαϊκά ξύλογυπτα (ρόκες, βελονοσθήκες, κούπες, καλτσόδυλα), όπου δεσπόζει η γυναικεία μορφή.

Στα αντικέίμενα αυτά, που αποτελούν τις αυθεντικότερες τελευταίες ζωντανές μαρτυρίες μιας μακραίων παραδόσεως, ο τεχνήτης δημιουργεί περιτείχες κομμάσιες συχνά με πλεξίδες που φέρουνται ως το κάτω μέρος του ρούχου²⁰.

Εντελώς ξεχωριστή θέση στα νεοελληνικά γαμήλια έθιμα δινεται στο τελετουργικό λόγισμο, το πλέξιμο και χτενισμα της νύφης, το βάθιμο καθώς και στην κάλυψη του κεφαλιού της, πράξεις που αποσκοπούν, σε συνδυασμό πάντα προς ποικιλόμορφες μαγικές και δειποδάμαινες πράξεις, σε εξαγνισμό, κάθαρηση, αποτροπή του κακού, γονιμότητα²¹. Στην τελευταία περίπτωση, αποφασιστικό ρόλο παίζει η ανάμειξη παιδιών, ιδίως αγοριών «αμφιθαλών», καθώς και η χρήση θεμάτων συμβολικών, των κεφαλομάντιλων ή άλλων στοιχείων του κεφαλόδεσμου, που όχι απλώς συνδέονται με τη γονιμότητα (κουκούναρι, ρόδι, κόκορας, φίδι «οελήνη», μήλο), αλλά γίνονται φορείς της και την μεταδίδουν, σύμφωνα με αρχές της αναλογικής μαγείας, στη γυναίκα που το φορεί.

Συχνά γίνεται λόγος, κυρίως στα νυφιάτικα νεοελληνικά δημοτικά

τραγούδια, για χτένια ελεφάντινο, χρυσάργυρο, μαλαματένιο, αργυρό, φλυτσάνιο, σιγιεντέφινο ή διαμαντένιο²², ενώ κάποτε γίνεται αναφορά στον τόπο προέλευσης, π.χ. χτένια αλεξανδρινό²³. Η χρήση του σκεύους είναι πολύ παλιά²⁴ και, παρόλο που στον 'Ομηρο τουλάχιστον απουσιάζει η λέξη που δηλώνει το χτένι, όμως η ύπαρξη του πιστοποιείται από πολύαριθμα σαζόμενα ήδη από την πρώιμη μυκηναϊκή εποχή ελεφάντινα και συστάντα παραδείγματα (είναι χαρακτηριστικό πως ξέλινα δεν σώθηκαν παρό μόνο η χρυσή, εφόσον είχαν, επένδυστο τους).

Το ρήμα «πέκω» στον 'Ομηρο είναι γνωστό: Χαίτας πεξαμένη ('Ηρα) (Ξ 175). Στο Βυζαντίο²⁵ κτένες ή κτένια ήσαν συνήθως χρυσά, αλλά και ασημένια, ελεφάντινα ή έφεραν ένθετους πολύτιμους λίθους. Στην αρχαιότητα²⁶ φαίνεται πως τα μαλλιά συνήθως ρίχνονταν στη ράχη διευθετημένα σε πλούχους (από το πλέκω), ενώ άλλοτε παραπρούντα κομμάσιες με ένα βόστρυχο (τραχηλοβόστρυχο, τραχηλοπόδικο), που κάποτε δένεται, σαφίγευται στο κάτω μέρος με κόδιμη «δεσμό».

Στους βιζαντινούς χρόνους²⁷ τα μαλλιά, μακριά, έφθαναν μέχρι «ζωστήρως» και τα «βοστρύχαν», «κλώθοντες» με διάφορα μέσα ή τα έφτιαχναν πλεξίδες.

Στους νεοελληνικούς χρόνους τα μαλλιά ρίχνονταν πίσω:

Έχεις μαλλιά πετράνα ψ' τοῖς πλάταις σου ρυμιάνεις
καὶ σ' τὰ χτενίους ἀγέλοι μὲ τά χρυσᾶ τὰ χτένια²⁸

η, ἄνδρες και γυναίκες, τα έκαναν βοστρύχους (μπούκλες):

«Ἀπλωτὸς» ή Χάιδω τά μαλλιά τά κάλει δικά
νει διώ στριφτάρις.²⁹

Ο Μαυροδήμος ἔτρογε στά έλατ'
ἄπο κάτω με παλληκάρια διαλεχτά,
ποὺ χάν τά γένια τους μακριά καὶ
τά μαλλιά στριφτάρια³⁰.

Τα μαλλιά πάντως στους νεοελληνικούς χρόνους συνήθως πλέκονται σε δυο πλεξίδια, ενώ δεν είναι άγνωστη και η χρησιμοποίηση

μιας και μόνης πλεξίδας ή, αντίθετα, μεγάλου αριθμού από αυτές³¹. Είναι π.χ. χαρακτηριστική η αναφορά σε θρακιώτικο³² παραμύθι σαρανταπλεξουδούσας, ενώ σε τραγούδι από το Αυδήμη της Θράκης αναφέρεται:

Σαρανταπλεξουδούσα μου
ποιός κάθεται νά σέ πλέκει...

Από περιηγητικές μαρτυρίες ενδεικτικά αναφέρω αυτή που περιέχεται στο κείμενο του John Tweedell³³, που περιγράφει τη ιστορία Αθηναϊκής νήσης: «έκβαν τα μαλλιά πάνω από το μέτωπο σχηματίζοντας πάνω από το μέτωπο τα 'κιανούλια' (αφελεῖς) έπλεκαν πλαίνες κοτσίδες που, κατάφορτες με χρυσούς νήματα (ιντράδες και άφρες), τις έριχναν μπροστά, ενώ πάινε κρεμούσαν πάνω από σαράντα πλεξίδες (πισκούλια) που σκέπαζαν την πλάτη». Τα τελετουργικά βάθιμο καθώς και το λούσιμο των μαλλιών παρουσιάζουν στενή σύνδεση με μαγικές και δειποδάμαινες πράξεις. Η επιστήμανση αφορά τον μειζονα ελληνικό χώρο με ποικίλες τοπικές παραλλαγές:

Την παραμονή του γάμου σε πολλά τουρκοκρατουμένα μέρη η νύφη έβαφε τα μαλλιά με κόκκινη βαφή (σινέαν, στον Πόντο, όπου απαντά η χρήση του ρήματος εσίναζαν, εσινάτωσαν ή εσίνεαν), κινά, ακνά, κηνά, αλειχάνη, κανά, οκμά, σχενά, κνά. Το νεοελληνικό αυτό έθιμο θυμίζει τον έπαινο του «πορφύρωντος» βοστρύχου της νύμφης³⁴ των βυζαντίνων χρόνων...

Την νύφη έλουσαν (Σκοπός Θράκης) την παραμονή του γάμου και μαζί της λουζόνταν και νέες αμφιθαλείς. Σύμφωνα με άλλο θρακικό έθιμο, η νύφη λουζεται την τρίτη μέρα πριν την τελετή του γάμου και πριν λουσθεί πρέπει να λουσεί αγύρι... Αφού λουσθεί η νύφη, λουζόνται δύο κορίτσια από πρωτοσέφανους γονείς, τα οποία κατόπιν κτενίζουν και πλέκουν τις πλεξίδες της μελλοντικής. Ο σκοπός στην πετετουργία αυτή είναι σαφής καθαρτικός (λουτρό) καθώς και μαγικός και ευετρικός³⁵. Την βαφή (κινά) που έστελνε ο νέος πριν το γάμο στη νύφη ετοιμάζει νέα που της ζουσαν οι γονείς.

Φωτογραφικό πορτρέτο Βολιώτισσας, όπου η φούντα του καλύμματος της κεφαλής της τονίζει τα μακριά, ξεπλέκα μαλλιά.

Στην Προσωτάνη (Μακεδονία)³⁵, οκτώ μέρες πριν το γάμο, η μητέρα του γαμπρού με 8-10 συγγένισσες και γειτόνισσες πηγαίνουν στο σπίτι της νύφης και φέρουν, εκτός από δώρα, μαύρη μπογιά και κνα για να βάψει τα μαλλιά της. Την Τετάρτη το πλογεύμα μια γριά, ειδική στη βαθή των μαλλιών, κρατάει στην αγκαλιά τη νύφη και ρίχνει σιγά-σιγά μπογιά και κνα στα μαλλιά της, σενά ως κοπέλες τραγουδούν:

Εύχιστον με, μανούλα μου, νά βάλουν τίς μπογιάδες κλπ.

Την Παρασκευή³⁶ στο λούσιμο της νύφης και το Σάββατο τη χτενίζει κορίτσια μανοκυρουδάτο (αμφιθάλες), ενώ τραγουδούν:

πλέξει με, αδελφούλα μου, κι ελα όρμηνεψ με κλπ.

Στο 'Άργος Ορεστικό³⁷, μια βδομάδα πριν το γάμο (την Κυριακή), έστελνε ο γαμπρός στη νύφη τη μπογιά, που περιελάμβανε σαπούνι, προσόψι, μπουκάλι, λεβάντα, μαντιλί μεταξώτα και ίκνα: τα πήγαινε ένα αγόρι μέσα σε δίσκο. Το βάψιμο των μαλλιών όχι μόνο σε τελετές που σχετίζονταν με το γάμο είχε εξαιρετική διάδοση. 'Ηδη σε παλιότερες εποχές, στους βιζαντινούς χρόνους³⁸, έκανθιναν χρύσιάν τα μαλλιά τα εξαφύριζαν-εξαφύριζαν ή τα έβαφαν μαύρα. Στους νεότερους

χρόνους από περιηγητή μαθαίνουμε πώς στα Γιάννενα³⁹ π.χ. οι γυναίκες χτενίζαν τα μαλλιά τους σε μακριές πλεξουδές ή τα έριχναν πίσω κυματιστά και τα έβαφαν σε χρώμα χρυσαφί από νεαρή ηλικία με φυτική σκόνη. Όταν παντερύνονταν, άλλαζαν βαθή και προτιμούσαν το βαθύ μαύρο.

Σε τραγούδι αρκαδικό⁴⁰ αναφέρεται:

Σοῦ 'στειλα γυαλί καὶ χτένι νά χτενίσεσαι καὶ καραμπογλι γιά νά βάρεσις τά μαλλιά.

Σε ορισμένες γιορτές αναφέρεται επίσης βάψιμο των μαλλιών. Π.χ., «γιά την έροτή τών Βαΐων τά κορτίσια έβαφαν τα μαλλιά τους μέσκνά. 'Έβαζαν σ' ένα δοχείο κρασί, έριχναν μέσα την ονκά, τά θέρμαιναν λίγη στη φωτιά. Ξέπλεκαν τα μαλλιά, τά έμάζευαν όλα εις την κορυφή τού κεφαλού και άπτην έβαζαν την ονκά καί έδεναν τό κεφάλι με μάτι τοίπα (μαντύ). Μετά από 24 ώρες έβγαζαν την τοίπα, έτναζαν τά μαλλιά, τά έλουζαν καί έγινοντα, έδαν μέν ήσαν ξανθά, ρούσσα, κόκκινα, άν δέ ήσαν μαύρα, καστανά. Τά μαλλιά διατηρούσαν τό χρώμα μέχρι ένα μήνα»⁴¹.

Για τη διατήρηση του χρώματος των μαλλιών στην Κρήτα Λαστήθιου⁴² χρησιμοποιούσαν πικραμύ-

δαλα, ενώ γενικότερη ήταν η χρήση καραμπογιάς προκειμένου να πετύχουν μαύρο χρώμα αντίθετα, οι ξανθές χρησιμοποιούσαν χαμομήλι. Σε συνταγή⁴³ που αναφέρεται στο βάψιμο σημειώνονται τα εξής: «ονάν έπιμυμεῖς νά βάψεις τά μαλλιά τής κεφαλῆς καί τάς τρίχας τής κεφαλῆς καί τάς τρίχας τής γενειάδος καστανόχρωα, πόδηρασε καλῶς τα χλωρά πράσινα έξωφυλλα τών νωπών καρυδιών καί έπαλεψε διά τού άποβράσματος από καιρὸν εἰς καιρὸν τάς τρίχας καὶ μαλλιά καὶ θά φανοῦν καστανόχρωα».

Χαρακτηριστική είναι η προσπάθεια δυνάμωσή των μαλλιών με χρήση κυρίως λαδιού, αλλά και άλλων μέσων, για να γίνουν μακρύτερα, αφού γενικός ήταν ο θαυμασμός για τα μακριά πλούσια γυναικεία μαλλιά.

Η λέξη λιπαροπλόκωμος, το ομηρικό «αίλεν σάν πλοκάμων ἀπολείβεται υγρόν έλαιον» θυμίζουν βιβλιοντίνες⁴⁴ και νεοελληνικές συνήθειες σε πολλά μέρη:

Στην Αιτωλία⁴⁵ ρίχνουν ελιόλαδο ή βαιόλαδο δαφνόλαδο στην Κρήτη⁴⁶. Στη Θράκη⁴⁷ χρησιμοποιούσαν δαφνοκούκουστα⁴⁸ με αλοιφή από δαφνοκουκουστάς άλειφαν τα μαλλιά τους. Στα Βέντζια (Μακεδονία)⁴⁹ το τελετουργικό χτενίσμα της νύφης αρχίζει όταν ένας αδελφός ή εξαδελφός ρίχνει λίγες σταγόνες λάδι στα μαλλιά της⁵⁰ πελας, ενώ συγχρόνως οι γυναικείς τραγουδούν γαμήλιο τραγούδι, στο οποίο καθαρά αποτυπώνεται η βαθιά ριζωμένη λαϊκή πίστη ότι τα μαλλιά κρύβουν μια δύναμη, συχνά μαγική:

Φέρε μάτα μ' τού λάδι
τής πικρελιάς τού λάδι
ν' ἀλειψουν τά μαλλιά μου.
Ποῦ 'στε σείς δικοί μου
κί πουλλή σειρά μου
έλατι κουντά μου
πάρτι τά μαλλιά μου
μήν τά πάρ' οι ξένοι
κί τά κάμουν μάτα κλπ.

Αλλά και στους βιζαντινούς χρόνους⁵¹ δίνονταν συχνά συνταγές προς το μακράς και πυκνάς ποιήσαι τάς τρίχας. Όμοια, στους νεοελληνικούς χρόνους για να αυξηθούν τα μαλλιά καταφεύγουν σε διάφορα μέσα: σε δωδεκανησιακό⁵² τραγούδι αναφέρεται:

*Κ' ἔγω τό μαλλοβόταν ἐσένα θά
τό δόσω
νά κάμης πῆχες τά μαλλιά καὶ πκιά
καλά 'πο κείνης...*

Στην Κρήτη⁵¹ χρησιμοποιούσαν μανδραγόρας χαρακτηριστική είναι η έκφραση: «μή βάνεις καλάθρωπο στά μαλλιά σου», που λεγόταν σε γυναίκες με «δμοφες καὶ μακριές κοταΐδες». Στη Μεσσηνία⁵², για να μεγαλώνουν τα μαλλιά, «τά λουζάνε μ' ἔνα χορτάρι, τή μακρομαλλούσα». Στη Λακωνία⁵³ χρησιμοποιούσαν τα κουκιά από τη βάγια, το βαγιόπορο ή σχοινό αρσενικό, ενώ για να καθαρίσουν «λιγάδι άλιστενα» (στάχτη από έλα). Στην Πάργα⁵⁴ κ.α., «γιά νά μεγαλώσουν τά μαλλιά κόβαν ένα κλωνάρι άπο κληματαριά καὶ έβγαζαν τό ζουμι της καὶ τό παιρναν καὶ βρέχαν τίς ρίζες ἀπ' τά μαλλιά». Στην Ιμβρο⁵⁵ πίστευαν πως «τό καλύτερο νερό γιά λουζόμι θεωρεῖται της βροχής. Όταν έβρεχε, τό μάζευαν καί τό άποθηκευαν μέχρι νά τό χρησιμοποιήσουν. Στό ζέσταμα πρόσθεταν και φύλλα καρυδιάς, γιά νά έχουν λαμπερά μαλλιά».

Σε πολλά μέρη τα μαλλιά τα έλουζαν με αλισβά, μέσα στην οποία πρόσθεταν φλούδες προτοκαλιού, φύλλα μωριάς καὶ δάφνης, ἡ με πολυτρίχη... Στην περιοχή της Επιδαύρου⁵⁶, «πήν έποιχη πού ἡ δενδρογαλιά ἀλάζει δέρμα, αν τό βρόον, τό πάιρνουν καὶ τό βράζουν, κι αύτό βγάζει λάδι με τό όποιο ἀλέφουν τα μαλλιά τους οι γυναίκες, γιά νά θέρεψονται καὶ νά γίνονται μακριά σάν τη δενδρογαλιά». Στην περιοχή του Εβρου⁵⁷ εξάλλου «δέν μεταχειρίζονται σαπούνι, ἀλλά πηλό, γιά νά γίνωνται μαλακά».

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να επιστρέψουμε ότι πρόκειται για τις τελευταίες απέτες μωριέως πανάρχων συγχάρων, «αείποτε» ζωντανόν στα λαϊκά στρώματα, γιατί ακριβώς αποτελούν έκφραση βαθιά ρίζωμένης λαϊκής πίστης σχετικά με τον καλωπισμό των μαλλιών καὶ η λαϊκή πίστη, καθώς είναι γνωστό, διακρίνεται για μια εντελώς ξεχωριστή ανθεκτικότητα μέσα στο χρόνο...

Σημειώσεις

1. E. Hoffmann-Krayer, Handwörterbuch des

Από έργο του Θεόφιλου. Βλέπουμε την ωραια μακρυμάλλα γυναικα στο χορό.

Deutschen Aberglaubens III, 1930/31, λ.

Haar, στ. 1259 κ.εξ.: Κατερίνας Κορρέ, Νεοελληνικός Κεφαλόδεσμος, 1978, σ. 10.

2. Παναγία Λεκατόδη. Η καταγωγή των βεσιών των εβίμων καὶ των δεσμών, 1951, σ. 55· τον ίδιον, Η Ψυχή, 1957, σ. 24.

3. Spyridon Marinatos, Kleidung, Haar-und Belehracht, Archæologische Homerica A, 1967, σ. A 135.

4. Α 385

5. Κατερίνας Κορρέ, Νεοελληνικός Κεφαλόδεσμος, δ.π., σ. 10.

6. Spyridon Marinatos, δ.π., σ. B 18.

7. Σαρ. Αρχελάδη, Η Σιναϊσσ, 1899, σ. 242.

8. Παπαντωνίου, Οι φορεσές Αλανών καὶ Ανταρτικού, Μακεδονική Ζωή, τ. 99, Αύγουστος 1974, σ. 39.

9. Ελτ. Σταμούλη-Σαραντή, Δημοτικά τραγούδια της Θράκης, Θρακικά 11, 1939, σ. 266.

10. Κατερίνας Κορρέ, δ.π., σ. 11.

11. Y. 39. Ομηρικός «Υνος εἰς Απόλλωνα ειτ.

12. Josef Fink, Beiträge zur Trachtgeschichte Griechenlands, 1938, σ. 73.

13. Guy Lushington Prendergast-Ben Marzullio, A complete Concordance to the Iliad of Homer, 1962, σ. 185.

14. K. Χουρουμζάδου, Το Τσακήλι των Μετρών, Θρακικό 11, 1939, σ. 363.

15. Ευα. Κ. Φραγκόνη, Η Λαϊκή Τέχνη της Κρήτης II, 1960, σ. 68.

16. Δημ. Λουκοπούλου, Πώς υφαίνονται καὶ ντύνονται οι Αιτωλοί, σ. 92.

17. Σπυρός Στούπη, Πονγυνητακά καὶ Βησσαρονίκα Α, 1962, σ. 54.

18. Κατερίνας Κορρέ, δ.π., σ. 10.

19. Της Ιδιας, δ.π., σ. 22.

20. Της Ιδιας, δ.π., σ. 77-78.

21. Επα. Γ. Παπαμιχαήλ, Ο γάμος 'ς του Βούλβουρα της Κυνουρίας, Λαογραφία Β,

1910, σ. 401.

22. Spyridon Marinatos, δ.π., σ. 28.
 23. Φαίδηνος Κουκουλέ, ΒΒΓ Δ, 1951, σ. 367.
 24. Spyridon Marinatos, δ.π., σα. B 1-2 Josef Fink, *Die Haartrachten der Griechen*, 1938, σ. 7 κ.εξ.
 25. Φαίδηνος Κουκουλέ, δ.π., σα. 344, 349-350.
 26. Ν.Γ. Πολίτου, Ο γάμος παρά τοις νεωτέροις «Ελλήσην», Λαογραφικά Σύμμετοκτά Γ, 1931, σ. 261.
 27. Π. Παπαζαφειρόπουλος, Περισυναγογή γλωσσικής όλης και εθνικής, 1887, σ. 64.
 28. Δ. Α. Τομρίτα, Αρκαϊκό δημοτικό τραγούδια, Λαογραφία ΙΖ, 1957, σ. 78.
 29. Κατερίνα Κορρέ, δ.π., σ. 22.
 30. Ελπ. Σταυρούλη-Σαραντή, Παραμύθια της Θράκης, Θρακικά 11, 1939, σ. 172.
 31. Μελά. Ευστρ. Ζήη, Αρραβώνες και γάμος στο Αιδηψό, Θρακικά 9, 1938, σ. 290.
 32. Κυριάκου Σιμόπουλου, Ξένοι ταξιδιώτες

- στην Ελλάδα Γ1, 1975, σ. 243.
 33. Φαίδηνος Κουκουλέ, Σύμβολο εις το πέρι του γάμου παρά τοις Βιζαντινούς κεφάλαιον, ΕΕΒΣ Β, 1925, σ. 28.
 34. Γεωργίου Κ. Σπυριδάκη, Οι αμφιθαλεῖς εἰς τον βίον του λαού ΑΘΘΑ ΓΤ, 1946, σο. 194-195.
 35. Παναγ. Ε. Μάνου, Ο γάμος στην Προστασίαν, Μακεδονίκα 5, 1963, σ. 294.
 36. Του Ιδίου, δ.π., σ. 295.
 37. Στελέλας Σπανού-Αναγγωτοπούλου, Ο γάμος στην «Αργει Ορεστικό, Μακεδονίκα 3, 1956, σ. 327.
 38. Φαίδηνος Κουκουλέ, δ.π., σα. 372-373-βλ. και ΕΕΚΣ Γ, 1946, σ. 55.
 39. Κυριάκου Σιμόπουλου, Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα Γ 2, 1975, σ. 183.
 40. Δημ. Ι. Τομρίτα, Αρκαϊκό δημοτικό τραγούδια, Λαογραφία I, 1929, σ. 72.
 41. Βλ. στοιχ. Στέφ. Δ. «Ημέλλο, Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, Παραδοσιακός υλι-

- κός βίος του ελληνικού λαού, 1983, σ. 43.
 42. Σταύρος Ιδίους, δ.π., σ. 43.
 43. Σταύρος Ιδίους, δ.π., σ. 43.
 44. Φαίδηνος Κουκουλέ, δ.π., σα. 346 κ.εξ.
 45. Δ. Λουκοπούλου, δ.π., σο. 91-92.
 46. Ευαγγ. Κ. Φραγκάκη, Η λαϊκή Τέχνη της Κρήτης II, 1960, σ. 69.
 47. Ελπ. Σταυρούλη-Σαραντή, Από την Ανατολική Θράκη Α, 1956, σ. 116.
 48. Κώστας Καραπαπάτη, Γάμος του παλιού καιρού, 1976¹, σ. 101.
 49. Φαίδηνος Κουκουλέ, δ.π., σ. 374.
 50. R. M. Dawkins, «Τραγούδια των Δωδεκανήσων», Λαογραφία ΙΓ, 1951, σ. 82, αριθ. 30, στ. 26-27.
 51. Παν. Γ. Κρητικού, Ο μανδραγόρας, Λαογραφία ΙΘ, 1960, σο. 429, 451.
 52. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σπουδαστήριο Λαογραφίας, χειρόγραφο 1644, σ. 19 (Μαγνανιάκιον Μεσόποντα).
 53. Πανεπιστήμιο Αθηνών, δ.π., χειρόγραφο 2088, σα. 36-37 (Μέλισσα ή Μαλιτοίνα Λακωνίας).
 54. Βλ. στοιχ. Στέφ. «Ημέλλο-Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, δ.π., σ. 43.
 55. Βλ. στοιχ. Ιδίους, δ.π., σ. 43.
 56. Βλ. στοιχ. Ιδίους; σ. 43.
 57. Βλ. στοιχ. Ιδίους; σ. 43.

Beautification and Hairdressing

C. Korre-Zographou

Beautification is an expression of man's desire to become distinct from his fellows by stressing in various, fashionable in his time modes, certain features of his body or head. This, being a universal phenomenon, is usually connected with rites and rituals related to archetypal psychological fears and/or the innermost yearning for the reproduction of the human species.

Already since antiquity, in the major Greek area, this common need is variously realized, especially as regards the hairdo. Hair, in the popular conception, has been regarded not only an element of beauty, but also a source of power and life and the residence of human soul; it has, in addition, been related to the idea of renaissance as it keeps growing even after death has occurred and functions as *pars pro toto*.

A multitude of especially diversified acts, usually symbolic and superstitious, derive from these general principles: they are directly or indirectly connected with the appearance of the hair, its multiform cover and even its embellishments, which are an indispensable part of it.

Primitives have long and neglected hair; however, already in the Early Paleolithic Age (33.000-8.000 B.C.) the hairdressing seems to attract some interest and care as it becomes obvious from certain works of sculpture or cave drawings dating from this period.